

НАУКОВО-ІСТОРИЧНІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВЧЕННЯ ПРО ПРОФЕСІЙНУ НАДІЙНІСТЬ ЛЮДИНИ В ЗАГАЛЬНОСВІТОВІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Євсюков О.П.

начальник управління освіти та науки МНС України

Актуальність теми. Проблема надійності професійної діяльності фахівців ризиконебезпечних професій є однією з провідних в рамках основних проблем психології праці, військової, юридичної, екстремальної та кризової психології, психології діяльності в особливих умовах. І хоча проблема надійності спеціаліста має досить пророблені теоретичні основи і практичні результати, завдяки дослідженням В. Бодрова, Р. Грановської, Г. Зараковського, П. Корчемного, Б. Ломова, В. Марищука, В. Машкова, В. Пономаренка, Я. Подоляка, В. Пухова, В. Рибникова, О. Сафіна і багатьох інших авторів, її не можна вважати повністю вирішеною. Значна «ціна» помилки професіонала обумовлює актуальність і високу економічну ефективність розробки проблеми надійності діяльності фахівців екстремального профілю.

Мета роботи. Шляхом критичного аналізу відповідних літературних джерел розкрити сучасні підходи щодо вивчення надійності професійної діяльності працівників різноманітних професій, у тому числі і екстремального профілю.

Виклад основного матеріалу. Проблема надійності знайшла свій науковий статус порівняно недавно - у середині ХХ ст. Її початкове визнання й інтенсивне вивчення, як справедливо відзначають В.О. Бодров [1], Б.Ф. Ломов [2-3], Г.С. Никифоров [4-7], було пов'язане з технічними науками. Стрімко розвиваючись, проблема надійності за короткий час стала головною проблемою не тільки технічних наук, але й багатьох наукових напрямків і набула загальнодержавного значення. Це обумовлено високою практичною значимістю проблеми надійності в попередженні аварій, катастроф, надзвичайних

ситуацій, пов'язаних із загибеллю людей, і значних екологічних наслідків.

З початку 1960-х років інтерес до питань надійності активно проявляється в психології й, насамперед, у психології праці й інженерної психології.

Розглядаючи хронологію виникнення терміна «надійність» для характеристики функціонування різних сторін психіки, Г.С. Никифоров [4] відзначає, що вже у філософських трактатах XVII-XVIII ст. цей термін неодноразово використовується, але жоден з авторів спеціально його не пояснює. Однак вкладений у нього зміст цілком угадується. Наприклад, Лейбниц, Кондильяк, Дідро говорять про те, що пам'ять людини є недостатньо надійною.

У неявному вигляді проблема надійності психіки була наявна в психології із самого початку оформлення її в самостійну науку. Ця обставина обумовлена тим фактом, що будь-які форми функціонування психіки не вільні від помилкових проявів. Сам факт того, що психічне відображення може бути адекватним або неадекватним, тобто помилковим, припускає питання про надійність функціонування психіки. Помилки в протіканні пізнавальних процесів (сприйнятті, пам'яті, розв'язанні розумових завдань й т. ін.), неправильні дії, порушення в саморегуляції психічних станів, неадекватні у сформованій ситуації вчинки - все це приклади психічної ненадійності, що завжди перебували в полі зору експериментальної психології.

Однак, як справедливо відзначають В.О. Бодров [1], Б.Ф. Ломов [3], Г.С. Никифоров [7] й інші автори, якщо говорити про психологію, то своє визнання й статус наукової психологічної проблеми надійність одержала в інженерній психології. Саме в руслі інженерно-психологічних задач почалися цілеспрямовані дослідження із цієї проблеми, були розпочаті перші спроби формування її понятійного базису й теоретико-методичних основ.

Уперше інженерна психологія порушила питання про надійність професійної діяльності, під якою прийнято розуміти *безпомилкове виконання людиною покладених на неї професійних*

обов'язків (функцій) протягом необхідного часу і за заданих умов діяльності [8]. Досягнення безпомилкового й своєчасного виконання дій і діяльності в цілому є результатом надійного функціонування різних підсистем організму і психіки людини.

Своїм ствердженням в інженерній психології проблема надійності багато в чому зобов'язана тій обставині, що людина-оператор з тієї або іншої причини може припускати у процесі своєї діяльності помилки різного характеру. У цьому зв'язку Г.С. Никифоров [5] відзначає, що проблема надійності оператора "виросла" із проблеми помилок (або аварій).

Ціна людських помилок особливо гостро стала відчуватися з появою складних технічних засобів й автоматизованих систем управління. Часом розплата за неправильні або несвоєчасні дії оператора, що керує такими системами, може виражатися у вигляді не тільки зниження показників ефективності й надійності системи управління, але й загибелі людей, значних економічних, соціально-психологічних і навіть екологічних наслідків.

Тому, як справедливо відзначив Б.Ф. Ломов [1], у вирішенні завдання забезпечення необхідної надійності автоматизованих систем управління важливе, якщо не вирішальне значення, має те, наскільки надійно виконує свої функції її інтегральна, найбільш відповідальна ланка - людина. Не буде перебільшенням сказати, що, в остаточному підсумку, всі інженерно-психологічні розробки прямим або непрямым способом спрямовані на забезпечення надійної роботи людини.

У роботах В.Д. Небиліцина [9-11] уперше у вітчизняній інженерній психології був викладений психологічний зміст проблеми надійності й намічені шляхи досліджень у цій галузі. Досить детально різні аспекти становлення проблеми надійності діяльності операторів були розглянуті в роботах В.О. Бодрова [1]. Значний внесок у розвиток проблеми надійності операторів внесли В.П. Зинченко, Г.М. Зараковський, Є.О. Климов, М.О. Котик, В.Л. Марищук, В.М. Машков, К.К. Платонов, Г.В. Суходольский і багато інших.

У сучасній інженерній психології відзначається, що:

✓ надійність оператора може бути істотно збільшена шляхом узгодження характеристик людини й машини, тобто шляхом урахування особливостей психічних процесів і властивостей людини при проектуванні засобів індикації, органів управління й інформаційних панелей у цілому;

✓ надійність роботи людини-оператора знаходиться у прямій залежності від якості його професійної підготовки, індивідуальних особливостей, у тому числі властивостей нервової системи й особистісних факторів;

✓ психологічні і психофізіологічні можливості людини обмежені в силу їхньої генетичної обумовленості й обмеженості розвитку в ході тренування або навчання фахівця. Розвиток автоматизації засобів діяльності ставить перед людиною завдання одночасного управління все більшою кількістю об'єктів (або їхніх параметрів), що ускладнює аналіз й оцінку їхніх станів, а, отже, - і функції контролю й управління;

✓ складна сучасна техніка висуває високі вимоги до надійності діяльності фахівців, тому що «ціна» (наслідки) помилки фахівця досить висока.

Отже, накопичений у цей час в рамках цілого ряду наукових дисциплін, що займаються проблемами дослідження діяльності систем «людина-машина», досвід, свідчить *про наявність тісної залежності між надійністю й ефективністю роботи техніки і рівнем професійної придатності (професійні знання, уміння, навички), станом здоров'я, психологічними й психофізіологічними якостями операторів.*

Одним з важливих напрямків розвитку проблеми психологічної надійності діяльності фахівців є виявлення її психологічних механізмів і детермінант.

Серед психологічних механізмів, що забезпечують надійність професійної діяльності, на думку Г. С. Никифорова [4-7], що провідна роль належить *самоконтролю*, націленому на своєчасне запобігання або виявлення вже зроблених помилок. При цьому зазначений автор відзначає, що на характер функціонування самоконтролю впливають індивідуальні особливості людини. Це тип нервової системи, екстраверсія або інтроверсія,

спрямованість особистості (її мотиви), тривожність, відповідальність, дисциплінованість, стресостійкість, самооцінка, упевненість у собі й т. ін.

Серед психологічних факторів запуску самоконтролю важлива роль належить мотивації, а також таким рисам характеру, як відповідальність, сумлінність, почуття обов'язку й ін. Роль цих рис характеру особливо зростає в *екстремальних умовах діяльності*, тому що саме ці умови висувають підвищені вимоги до фахівця й ефективності його діяльності.

Аналіз літературних джерел показує, що багато авторів під екстремальними умовами розуміють такі умови, при яких діяльність людини протікає під впливом різного роду стрес-факторів, що викликають вираження фізіологічних реакцій, зміни в стійкості психічних функцій й у поведінці [12].

Під «екстремальними умовами» одні автори розуміють «гранично складні умови»; інші - «несприятливі умови для життєдіяльності»; «граничні, крайні значення тих елементів ситуації, які в середніх своїх значеннях створюють оптимальний «фон» або, принаймні, не відчуються як джерела «дискомфорту»; умови, що «потребують мобілізації звичайних буферних «резервів організму...», що вимагають «аварійних» резервів функціонування»; «сукупність обставин, що створюють небезпеку для життя» і т.д. [12].

Ясно, що у всіх наведених вище визначеннях мова йде про діяльність людини не у звичайних умовах, а в особливих обставинах, коли людина піддається впливу різноманітних екстремальних факторів, пов'язаних з небезпекою, новизною обстановки, труднощами, відповідальністю, нездійсненністю роботи, дефіцитом інформації, загрозою поразки, загрозою для життя.

Важливу роль у забезпеченні психологічної надійності діяльності Б.Ф. Ломов [1], В.С. Мерлін [13], Г.С. Никифоров [4-7] відводять *механізмам компенсації психічних функцій і психічних станів*.

Поняття компенсації, прийняте в психології, припускає відшкодування недорозвинених або порушених психічних

функцій шляхом використання збережених або перебудови частково порушених функцій. У забезпеченні надійності людини механізм компенсації відіграє одну з першорядних ролей. І хоча загальна теорія компенсації в психології ще не склалася, емпіричний досвід дозволяє говорити про достатню розмаїтість проявів цього феномену в психічному житті людини. Так, недостатній розподіл уваги можна компенсувати за рахунок її перемикання. Певні дефекти зору можна частково компенсувати посиленням розвитку слуху. Ефект компенсації виявляє себе й при формуванні характеру, коли при ослабленні якоїсь однієї риси характеру, ніби задля відшкодування цього недоліку, розвивається інша.

Отже, роль механізму компенсації психічних функцій у забезпеченні надійності професійної діяльності є очевидною. Недостатня виразність якоїсь особистісної властивості, як відзначає В.С. Мерлін [13], може бути компенсована за рахунок інших властивостей. Це важливе положення має принципове значення для вирішення завдань даного дослідження.

Певні можливості компенсації криються в організації індивідуального стилю діяльності [12]. Для досить великого класу розв'язуваних фахівцем завдань і у випадку крайнього перевантаження інформацією найбільш типовим прийомом компенсації є фільтрація (тобто вибір і пропуск окремих сигналів). Відомо, наприклад, що особам з високими показниками тривожності властивий підвищений самоконтроль, до якого вони звертаються в процесі прийому й переробки інформації з метою компенсації власної непевності у правильності прийнятих рішень [12].

Серед психічних функцій, що визначають ефективність діяльності фахівців багатьох професій і видів діяльності, важливу роль відіграють обсяг і стійкість уваги, короткочасна й оперативна пам'ять, логічне й образне мислення, функціональний стан ЦНС, швидкість і точність психомоторних реакцій, а також тип ВНД.

Не менш значущими у плані забезпечення надійності фахівців екстремального профілю є *індивідуально-психологічні*

якості особистості, що характеризують емоційну і нервово-психічну стійкість, ситуаційну й особистісну тривожність, особливості характеру і темпераменту.

До одного з універсальних детермінант надійності діяльності фахівців екстремального профілю багато авторів відносять *мотивацію і стан здоров'я, нервово-психічний статус і функціональні резерви ЦНС*.

Необхідно також відзначити, що вагомий внесок у забезпечення надійності професійної діяльності людини, особливо в екстремальних ситуаціях, вносять *потенційні резерви його психіки*. Їхнє включення допомагає фахівцю підтримувати свій робочий стан в екстремальних ситуаціях, продовжувати виконання доручених йому функцій в утруднених умовах діяльності, наприклад, під впливом перешкод або несприятливих факторів.

Величезні резервні можливості людини наочно проявляються у прикладах так званої феноменальної психіки. Це можуть бути випадки, що виходять за межі звичайних уявлень розвитку того або іншого виду пам'яті, швидкого виконання в розумі великих обсягів обчислювальних операцій і т.п. На думку В.Л. Марищука й В.І. Євдокимова [14], горизонти психічних резервів людини, її можливостей можуть бути істотно розсунуті при оволодінні нею спеціальною технікою психічної саморегуляції.

Роль природних задатків незаперечно, але не слід недооцінювати значення цілеспрямованого формування психічних резервів й їхньої регулярної підтримки. У цілому ж, при дослідженні психічних резервів варто мати на увазі, що вони не є жорстко фіксованим утворенням. Їхній потенціал змінюється протягом життя, а характер їхньої динаміки обумовлений не тільки впливом факторів зовнішнього середовища, але й індивідуальними особливостями людини, які проявляються при впливі екстремальних факторів професійної діяльності.

Екстремальний характер професійної діяльності й високі вимоги сучасної техніки до фахівців обумовили становлення й розвиток цілого ряду наукових і практичних напрямків військової й юридичної психології, психології праці, психології

діяльності в особливих умовах, кінцевою метою яких є забезпечення високої надійності діяльності професіоналів.

До числа цих напрямків належить система професійного психологічного відбору. У ході проведення заходів профвідбору у кандидатів на навчання та службу оцінюються рівні вираженості професійно важливих психологічних якостей, що характеризують обсяг, стійкість і перемикавання уваги, швидкість сприйняття, обсяг короткочасної й оперативної пам'яті, логічність мислення, а також особистісні індивідуально-психологічні (характерологічні) властивості. На їхній основі здійснюється оцінка професійної придатності й довгостроковий прогноз надійності професійної діяльності.

Ряд професій передбачає діяльність людини в екстремальних умовах. До їхнього числа відносяться фізико-хімічні фактори середовища (мікрокліматичні, радіаційні, механічні, фізичні, зміна газового складу повітря й ін.), інформаційно-семантичні (нестача, надлишок, хибність, розшарування інформації, висока індивідуальна або суспільна значимість праці, сенсорна депривація й ін.) і біологічні (вітальна загроза) фактори. Під впливом цих факторів значно знижується надійність діяльності фахівців.

Так, діяльність пожежних-рятувальників проходить в екстремальних умовах, характеризується вираженою нервово-психічною напругою, впливом великого комплексу психотравмуючих факторів, вирішенням складних і відповідальних завдань у різних регіонах України, ненормованим режимом праці й відпочинку й т.ін. Така діяльність відноситься до числа професій «підвищеного ризику» і характеризується одним з високих рівнів професійного стресу [15]. А це, по-перше, висуває підвищені вимоги не тільки до рівня спеціальної підготовки, але й до стану здоров'я й психологічних якостей особистості. По-друге, призводить до зниження професійної працездатності і надійності діяльності фахівців.

У зв'язку із цим, у системі МНС України здійснюється робота і практична реалізація системи заходів психологічного

забезпечення пожежних-рятувальників, що включає наступні основні заходи:

- ✓ професійний психологічний відбір (довгостроковий психологічний прогноз надійності професійної діяльності) фахівців з урахуванням їх діяльності в екстремальних ситуаціях;
- ✓ комплектування підрозділів з урахуванням психологічної сумісності (прогноз психологічної сумісності фахівців);
- ✓ психологічну підготовку особового складу (формування стресостійкості, здатності протистояти психотравмуючому впливу екстремальних факторів, умінню спілкуватися й надавати психологічну допомогу постраждалим, навчання саморегуляції й психокорекції свого стану);
- ✓ психологічне забезпечення діяльності особового складу безпосередньо в зонах стихійного лиха і надзвичайних ситуацій (силами спеціалізованих груп);
- ✓ оперативний психологічний контроль стану й прогноз надійності діяльності фахівців пожежно-рятувальних підрозділів МНС України;
- ✓ моніторинг психічного стану пожежних-рятувальників;
- ✓ психологічну корекцію й медико-психологічну реабілітацію особового складу пожежно-рятувальних підрозділів МНС України після участі у ліквідації надзвичайних ситуацій;
- ✓ профілактику синдрому посттравматичних стресових порушень (PTSD) і відновлення професійної працездатності.

Фактично, основне призначення всіх вищенаведених заходів - забезпечення високої професійної надійності і працездатності працівників МНС України.

Критичний аналіз літератури з проблеми надійності професійної діяльності фахівців різних професій і видів діяльності свідчить про те, що все більше значення приділяється розробці психологічних критеріїв прогнозу професійної придатності фахівців з урахуванням їх діяльності в екстремальних ситуаціях. Високий рівень аварійності сучасної, у тому числі, військової й спеціальної техніки з вини особового складу є вагомим підтвердженням актуальності таких досліджень.

Емоціогенні впливи, пов'язані з небезпекою, дефіцитом часу, несподіванкою, перешкодами, високим почуттям відповідальності - звичайне явище в діяльності фахівця, що обслуговує сучасну техніку або виконує складні професійні завдання. Встановлено, що успіх й ефективність діяльності фахівця в таких умовах багато в чому залежать від його стресо- і емоційної стійкості [12, 15].

Стійкість до стресу, як справедливо відзначає В.О. Бодров [1], - важливий фактор забезпечення ефективності і надійності професійної діяльності, тому дослідження природи стресоусталеності (стресостійкості), механізмів її розвитку й прояву, залежності від особливостей діяльності та їхнього впливу на трудовий процес дозволяє зрозуміти не тільки сутність цього феномена, але й обґрунтувати шляхи й методи його оцінки, прогнозування, формування й підтримки.

В.О. Бодров [1] відзначає, що поняття «стресостійкість» не тотожне терміну «емоційна стійкість». Під «стресостійкістю» ми, слідом за указаним автором, розуміємо інтегративну властивість людини, що характеризується необхідним ступенем адаптації індивіда до впливу екстремальних факторів середовища й професійної діяльності, детермінується рівнем активації ресурсів організму й психіки індивіда, проявляється в показниках його функціонального стану й працездатності. Таким чином, механізми регуляції і специфіка прояву стресостійкості людини обумовлюються особливостями: а) мотивації й намірів; б) функціональних й оперативних ресурсів; в) особистісних рис і когнітивних можливостей; г) емоційно-вольової реактивності; д) професійної підготовленості і працездатності.

В.Л. Маришук [16] розглядає емоційну стійкість як якусь інтегративну властивість особистості, що характеризується взаємодією емоційних, вольових, інтелектуальних і мотиваційних компонентів психічної діяльності людини та забезпечує успішність її діяльності у складних, екстремальних ситуаціях.

Отже, стресостійкість є більш загальним поняттям і характеризує поведінку людини безпосередньо у процесі діяльності, а емоційна стійкість може розглядатися як здатність (навіть і

нереалізована). Тому за показниками емоційної стійкості можна прогнозувати стресостійкість, що у свою чергу характеризує поведінку людини безпосередньо в ході виконання діяльності і є об'єктивним проявом емоційної стійкості.

Таким чином, емоційна стійкість (ЕС) може використовуватися для прогнозу стресостійкості, а остання - для верифікації ЕС, а точніше надійності діяльності фахівця в екстремальних ситуаціях. Разом з тим, поділяючи думку В.О. Бодрова [1] про нетотожність цих подібних понять, у ряді випадків ми розглядаємо їх як синоніми.

В.Л. Маришук [16] і В.С. Мерлін [13] відзначають, що одним з важливих психологічних компонентів емоційної стійкості, а отже й надійності роботи людини в екстремальних умовах, є надійність інтелектуальної діяльності, що складається зі стійкості таких психологічних характеристик, як повнота, точність запам'ятовування інформації й готовність до її оперативного використання.

Отже, стійкість функціонування *емоційно-інтелектуальної діяльності людини* є одним з важливих компонентів надійності її роботи у складних екстремальних ситуаціях. Повною мірою це відноситься й до фахівців МНС України, діяльність яких тісно пов'язана із впливом комплексу таких екстремальних інформаційно-семантичних факторів, як висока відповідальність, дефіцит часу, звукові перешкоди, необхідність діяти нешаблонно, швидко приймати рішення в постійно мінливій обстановці.

Вказані напрями вивчення механізмів стійкості обумовлюють необхідність і правомірність постановки проблеми функціонального забезпечення надійності конкретного фахівця.

У численних дослідженнях встановлено, що стан функціональних систем організму, ступінь розвитку і особливості реактивності професійно важливих функцій і якостей людини прямо або побічно впливають на рівень її працездатності.

З іншого боку, зміст і умови діяльності, особливості об'єкта управління й організації трудового процесу визначають характер функціонального стану організму людини і, зрештою,

ефективність і якість її діяльності. Таким чином, між функціональним станом і надійністю діяльності існує безпосередній причинно-наслідковий зв'язок.

Наявність вказаного зв'язку, а також усе зростаюче значення особливостей функціональних станів людини в забезпеченні успішності її діяльності обумовлюють необхідність введення і використання поняття «функціональна надійність» при вивченні й оцінці ролі людини в системах управління [1].

На думку В.О. Бодрова [1], функціональна надійність - це властивість функціональних систем людини забезпечувати її динамічну стійкість у виконанні професійного завдання протягом певного часу й із заданою якістю. Дана властивість виявляється в адекватному вимогам діяльності рівні розвитку професійно значущих психічних і фізіологічних функцій і механізмів їх регуляції в нормальних і екстремальних умовах.

Це поняття має подвійний смисловий зміст. По-перше, воно визначає відносно самостійну й важливу роль в забезпеченні професійної надійності стану функціональних систем організму, його професійно важливих функцій. По-друге, це поняття відображає значення надійності, стійкості функцій організму в умовах професійної діяльності, ступеня адекватності їх реагування на умови і зміст робочого процесу, рівня гомеостатичної й адаптивної регуляції організму в умовах дії зовнішніх і внутрішніх чинників діяльності.

Проблема функціональної надійності конкретного фахівця ґрунтується на вивченні таких її аспектів, як стійкість професійно значущих психологічних і фізіологічних якостей і функцій людини, її працездатності, впливу змінених функціональних станів і організації діяльності (режимів, навантажень і т.п.) на її робочі показники, значення індивідуально-психологічних характеристик особистості на формування і збереження професійної надійності й т.д.

Біологічний зміст проблеми функціональної надійності обумовлюється наявністю таких специфічних для людини (для функціональних систем її організму) властивостей, як реактив-

ність, адаптивність, тобто мінливість у відповідь на дію чинників зовнішнього і внутрішнього середовища. З позицій же включення людини у сферу діяльності, забезпечення адекватного пристосування до змісту й умов трудового процесу ці властивості повинні володіти, з одного боку, певною стійкістю, стабільністю, а з іншого боку, - достатньою пластичністю, пристосовністю до чинників діяльності. Цей діалектичний прояв функціональних реакцій організму повинен визначати специфіку вивчення і врахування характеристик функціональної надійності людини.

Зміст поняття «функціональна надійність фахівця» передбачає розгляд цієї проблеми в наступних основних напрямках:

✓ *по-перше*, вивчення особливостей впливу на надійність професійної діяльності різних функціональних порушень в організмі, різних форм і ознак проявів цих порушень у процесі їх розвитку аж до виникнення захворювання;

✓ *по-друге*, суть даного поняття, що викладена вище, визначає необхідність вивчення характеру залежності показників ефективності і надійності діяльності клінічно здорового фахівця від особливостей функціональних реакцій його організму.

За першим напрямом у практиці психології і фізіології праці достатньо добре вивчені питання про роль патології і наслідків деяких захворювань на надійність професійної діяльності. За даними світової статистики, виникнення помилкових дій, тобто порушення надійності, відмічається в 2-4% випадків унаслідок захворювань або стомлення і в 10-15% випадків через надмірну емоційну напруженість [12]. Після деяких захворювань у ряді випадків також відмічається стійке зниження функціональної надійності. Наприклад, в дослідженні В.О. Бодрова встановлено, що в результаті перенесеного неврозу, легкої закритої черепно-мозкової травми, виразкової хвороби шлунку й інших захворювань, у льотчиків спостерігається зниження функції уваги і оперативної пам'яті, продуктивності розумової діяльності і перешкодостійкості, підвищення емоційної збудливості, виникнення загальмованості і зміна інших профе-

сійно важливих функцій і якостей, що призводить до погіршення працездатності і, як наслідок, - до порушення надійності [17-18].

Значно менш вивченими є питання впливу на професійну діяльність, на функціональну надійність доклінічних форм функціональних розладів, питання їх ранньої діагностики і способів реабілітації фахівців з подібними порушеннями.

Другий напрям проблеми функціональної надійності пов'язаний з вивченням ролі фізіологічних і психічних реакцій і станів організму здорової людини в забезпеченні ефективної й надійної роботи. Тут, перш за все, слід згадати про такі стани, як різні форми стомлення, нервово-психічну напругу, монотонію й т.п. Багато із цих станів в оперативному плані за певних умов слід розглядати як прояв зниження функціональної надійності, а в довготривалому плані, з позиції професійного вдосконалення, - як чинники підвищення надійності у зв'язку з їх позитивною роллю в розвитку компенсаторно-приспособних механізмів адаптивного функціонування і поведінки.

Висновок. Таким чином, структура і зміст форм детермінації професійної і функціональної надійності фахівця включає всі основні аспекти впливу характеристик людини на ефективність і якість діяльності, як у плані прояву індивідуальних особливостей суб'єкта діяльності, так і у формі віддзеркалення в кінцевому результаті діяльності властивостей і якостей людини, представлених в засобах, змісті, умовах і організації діяльності.

Література

1. Бодров В.А. Информационный стресс: Учебное пособие для вузов. – М.: ПЕРСЭ, 2000. – 352 с.
2. Ломов Б. Ф. Инженерная психология в военном деле. – М.: Воениздат, 1983. – 224 с.
3. Ломов Б.Ф. Человек и техника. – М.: Советское радио, Изд-е 2-е, 1966. – 464 с.
4. Никифоров Г. С. Надежность профессиональной дея-

тельности. – СПб.: СПбГУ, 1996. – 167 с.

5. Никифоров Г. С. Самоконтроль, как механизм надежности человека-оператора. – Л.: ЛГУ, 1977. – 189 с.

6. Никифоров Г.С. (ред.). Психологическое обеспечение профессиональной деятельности. - СПб.: СПбГУ, 1991. - 152 с.

7. Никифоров Г.С. (ред.). Психология профессиональной подготовки. -СПб.: СПбГУ, 1993. – 172 с.

8. Миллер Д.Ю., Суэйн А. Ошибки человека и его надежность //Человеческий фактор. Под ред. Г. Сальвенди. - М.: Мир, 1991. – Т. 1. – С. 360 – 417.

9. Небылицын В.Д. Надежность работы оператора в сложной системе управления //Инженерная психология. - М.: МГУ, 1964. -С. 358-367.

10. Небылицын В.Д. К изучению надежности работы оператора в автоматизированных системах //Вопросы психологии. – 1961. – № 6. – С. 9 –18.

11. Небылицын В.Д. Надежность работы оператора в сложной системе управления //Хрестоматия по инженерной психологии /Под ред. Б.А.Душкова. – М.: Высшая школа, 1991. – С. 75 – 89.

12. Тімченко О. В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція): Дис... д-ра психол. наук: 19.00.06 / Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2003. – 427 с.

13. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. - М.: Просвещение, 1986. - 253 с.

14. Маришук В.Л., Евдокимов В.И. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса. - СПб.: Издательский дом «Сентябрь», 2001. – 325 с.

15. Куфлієвський А.С. Соціально-психологічні детермінанти розвитку синдрому «вигорання» серед працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: Дис... канд. психол. н.: 19.00.09 /Університет цивільного захисту України. – Харків, 2006. – 156 с.

16. Маришук В.Л. Психологические основы формирования профессионально значимых качеств: Дис... д-ра психол. н.: 19.00.01. - Л.: ЛГУ, 1982. - 418 с.

17. Бодров В.А. Медико-психологические вопросы профессиональной надежности летного состава //Военно-медицинский журнал. - 1984. - № 4. - С.45 - 47.

18. Бодров В.А. Основные принципы разработки системы профотбора военнослужащих и его проведение //Военно-медицинский журнал. - 1984. - №9. - С. 41-44.

<http://nuczu.edu.ua/>